

УДК 342.31

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ПІДГРУНТЯ САМООБМЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Ігор ГОРДІЄНКО,
здобувач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

SUMMARY

The analysis of the evolution of politically-legal views on the problem of the self restraint of state power, including the declamation of the volume and the limit of interiors plenary power, which was caused by the social and political conditions of the New time, and the formation of bourgeois-liberal theory about the state has been conducted in the article. For this aim the political and legal conceptions of the ideologist of the epoch of Enlightenment in relation to the declamation of the place of folk sovereignty and the principal of power division have been analyzed.

Key words: self-restraint power, absolutism, common blessing, folk sovereignty, principal of power division.

АНОТАЦІЯ

У статті проведено аналіз еволюції політико-правових поглядів на проблему самообмеження державної влади, включаючи визначення обсягу та меж владних повноважень, яка була обумовлена соціально-політичними умовами Нового часу та формуванням буржуазно-ліберальних теорій про державу. Для цього проаналізовано політико-правові концепції ідеологів епохи Просвітництва Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо 17–18 ст. щодо визначення місця народного суверенітету та принципу поділу влади.

Ключові слова: самообмеження державної влади, абсолютизм, загальне благо, народний суверенітет, принцип поділу влади.

Постановка проблеми. Розвиток і вдосконалення організації та здійснення державної влади є надзвичайно складним процесом, який має відбуватись на науковій основі. Питання, що піднімаються в роботі, мають комплексний, багатоаспектний характер, оскільки не обмежуються тільки юриспруденцією, а також потребують залучення знань політичної, філософської та соціологічної наук для вивчення питань щодо функціонування правової держави, розподілу влади, народного суверенітету, прав та свобод людини, обов'язків та відповідальності держави.

Актуальність теми дослідження. Створення сучасної, ефективної системи державної влади є важливим чинником виходу українського суспільства з політичної кризи, що має забезпечити становлення України як правової, європейської держави. Питання державної влади та способів її обмеження завжди привертало до себе пильну увагу, а останнім часом цей процес значно активізувався. Серед вітчизняних праць із державно-правової тематики дослідженням цього питання займалися А.Р. Крусян, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.М. Шаповал, Ю.М. Тодика та інші. Також, безумовно, висвітлення цієї теми вимагало залучення праць зарубіжних філософів епохи Просвітництва, а саме Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, А. Токвіля.

Метою статті є з'ясування сутності державної влади як об'єкта самообмеження через аналіз основних детермінант цього процесу, а саме принципів народного суверенітету та поділу влади.

Викладення основного матеріалу дослідження. У юридичній науці поширеним є погляд, відповідно до якого ефективне функціонування політико-правової системи суспільства можливо лише за умов досягнення балансу між приватними та публічними інтересами. Такого балансу важко досягнути без стримування загальної тенденції до етатизації різних сфер суспільного життя, а саме без дотримання принципу самообмеження державою своєї ж трансгресивності. Цей принцип, що з'явився ще за часів появи перших протодержав та полісних утворень, відомий

і сьогодні. Таке обмеження державної влади ставить межі її поширення відповідно до сутності, мети та принципів сучасного конституціоналізму. Якщо громадянське суспільство – це соціальне обмеження державної влади, дія принципу верховенства права, її правове обмеження, то організаційно-функціональним засобом обмеження державної влади є її поділ на законодавчу, виконавчу та судову владу за умови функціонування механізму стримувань та протигваг, у результаті якого одна влада може обмежувати іншу. До того ж обмеження державної влади ґрунтується на принципі встановлення меж її суверенного впливу, спираючись на концепцію народного суверенітету та конституційно-правову свободу людини.

На нашу думку, самообмеження як принцип демократичної держави є продовженням основних принципів у системі управління, а саме: принципу визнання та гарантування прав і свобод людини, принципу верховенства права, принципу розподілу влади, принципу правосуддя, принципу взаємної відповідальності особи та держави.

Питання самообмеження державної влади було предметом дискусії мислителів Античності та Середньовіччя. Але фундаментальне оформлення філософське підґрунтя державного самообмеження отримало в контексті теорії обмеження державного суверенітету, коли на зміну вченням про абсолютний суверенітет прийшли концепції «обмеженого суверенітету», які панували у політико-правовій думці епохи Відродження та практично втілились у буржуазно-ліберальній доктрині, засновником якої вважається Дж. Локк.

В основу свого вчення Дж. Локк поклав ненависть до абсолютної монархії, визначивши таку форму правління несумісною з державою. У суспільстві в умовах монархії відсутній справедливий суддя, до якого міг би звернутись будь-який член суспільства для відшкодування збитків, нанесених самим монархом, або за його вказівкою. А оскільки не існує такого судового органу, який би забезпечував рівність у правах перед законом монарха та будь-якого підданого, тому відсутня навіть можливість

говорити про громадянсько-правовий стан, який повинен існувати у відносинах між підвладними та верховною владою. У разі, якщо відсутні такі органи, але відповідно є особи, які потребують вирішення конфліктів, тоді такі особи перебувають у природному стані щодо свого правителя, так само як і монарх щодо тих, хто йому підвладний [1, с. 51]. Отже, Дж. Локк стверджував, що коли абсолютний монарх ставить свій особистий авторитет вище Закону, то він насправді опиняється не вище і не нижче закону, а просто поза законом (оскільки всі інші, крім нього, перебувають «під законом» – *I.G.*). Він перебуває в тому стані, коли кожен сам собі суддя, і під час вирішення спірних питань використовується тільки фізична сила, що і призводить до природного стану війни. У цій війні немає ні переможених, ні переможців, оскільки вони всі перебувають поза правом та законом. І такий стан створює та абсолютна влада, що хоче стояти над Законом. Дійсним джерелом нестабільності в суспільстві виступає сама ж таки авторитарна влада. І тому війна «всіх проти всіх» Гоббса не закінчується, а тільки розгортається, грабуючи нових обертів, загрожуючи власності мирних громадян у вигляді оподаткування для поповнення державної казни.

Влада, що спирається на насилля та страх, не стає більш сильною. Якщо істинна залежність громадянина від влади лежить в площині жорстких правил та заборон, відбувається відсторонення людини від держави, наслідком чого є пасивний, хоча не завжди свідомий, супротив деспотії [2].

Надаючи оцінку правопорядку за умов існування такого типу держави, Дж. Локк переконаний у її нелегітимності. Адже «який захист існує в такому стані проти насилля та пригноблення з боку абсолютного володаря? <...> Хоча навіть сама постановка такого питання навряд чи є можливою, оскільки в умовах абсолютизму за саме прохання безпеки слід карати смертю» [3, с. 227].

Криза абсолютизму, перші буржуазні революції продукували демократичні зміни в суспільстві. Ідея суверенітету починає розглядатись як відношення «влада – суспільство». Поряд із принципами «державного інтересу», «державного суверенітету» з'являється ідея «загальної волі народу». Намагаючись показати негативні аспекти абсолютизму, Дж. Локк висуває свій ідеал держави, яка втілює «загальне (суспільне) благо», розвиваючи тим самим ідею про народ як першоджерело державної влади. Державна влада, на думку філософа, повинна здійснюватись «з метою забезпечення тільки миру, безпеки та загального блага народу», вона завжди обмежена законами, за допомогою яких вона повинна й управляти. Це «загальне благо» як мета державної влади полягає в охороні свободи, рівності та власності всіх членів суспільства [2, с. 6]. При цьому державна влада має право вимагати у громадян виконання їх обов'язків та право застосовувати примус, якщо вимоги влади не виконуються. Але сила державної влади щодо громадян не повинна бути безмежною, оскільки громадяни не є власністю держави, вони є вільними членами суспільства та підкоряються державній владі свідомо до тих пір, поки її воля не йде проти їх совісті [2, с. 73–74]. Отже, поняття суверенітету як абсолютної влади переноситься з монарха на народ. У разі, якщо державний апарат починає використовувати делеговані йому повноваження не на благо суспільства, коли вищі посадові особи починають нехтувати своїми обов'язками, а державні органи функціонувати поза законом, то, на думку Дж. Локка, народ може домагатись заміни влади навіть насильницьким шляхом, оскільки «верховна влада усувати або змінювати законодавчий орган залишається у народу». Так, Дж. Локк відродив концепцію права на революцію, яку свого часу захищали Лільберн та Мільтон. Однак Дж. Локк вважає, що право на військовий супротив владі повинно використовуватись у крайній обережності,

коли права людини явно порушуються та немає надії на їх поновлення конституційним способом. Революція як масовий супротив виправданою є тільки тоді, коли відбувається занепад усієї системи правління. У такому разі суверенна влада повертається до народу, який отримує право «діяти як верховна влада, перебираючи на себе повноваження законодавчого органу, або створити нову форму законодавчої влади, або, зберігаючи стару форму, передати владу у нові руки» [3, с. 220]. Це право є природним підґрунтям для класичної теорії лібералізму: визнання пріоритету громадянського суспільства щодо держави. Суспільство з природними та невід'ємними правами людини виникає раніше за державу, яка створюється для захисту прав та свобод, а тому саме порушення прав людини і створює легітимну основу для революційного повстання.

Отже, ліберальна держава, теоретиком якої був Дж. Локк, – це інститут необхідності (необхідне зло). Вона є зовнішнім утворенням щодо громадянського суспільства, що є необхідним тільки для забезпечення зовнішніх умов саморегуляції суспільства та усунення дисфункцій економічних процесів. Оскільки інтереси індивіда за концепцією Дж. Локка завжди переважали, тому постала необхідність обмеження державної влади через: по-перше, права людини, що виражали принципи індивідуальної і політичної свободи та рівності всіх перед законом, визначаючи сферу автономії індивіда як члена громадянського суспільства, по-друге, розподіл влади, який не тільки обмежував владу держави, але й послаблював її вплив на індивіда.

На прикладі вчень Дж. Локка слід підкреслити, що концепція абсолютного суверенітету ідеологічно змінилася за двома напрямками, а саме: 1) «зміна суб'єктів» та 2) «обмеження суверенітету».

Перший напрямок формування ідеї трансгресивної сутності абсолютної державної влади пов'язаний зі змінами суб'єктів суверенної влади. Основною ідеєю цих революційних за своєю сутністю ідей стала трансформація суверенітету від монарха на такі суб'єкти політичної системи, як народ та нація. І, відповідно, ідея державного суверенітету у її абсолютиському значенні трансформується у вчення про народний та національний суверенітет.

Основоположним доктрини народного суверенітету вважається Ж.-Ж. Руссо. Особливо цікавою є його теорія народного суверенітету, її ядро – принцип невідчужуваності, верховенства та неподільності народного суверенітету, який є здійсненням спільної волі. Зважаючи на ці якості суверенітету, Руссо наполягав на тому, що «суверен може діяти лише за умови народного зібрання». Народ, на думку філософа, як колективно володарююча істота, представлений тільки самим собою, він нікому не може передавати свою волю, оскільки це означало б заміну спільної волі приватною, а приватна воля не співпадає зі спільною, неминуче прагне до переваг, тоді як спільна воля – до рівності. Народ, який передає свою волю будь-кому, обіцяє будь-кому сліпо коритись, знищує себе як народ [4]. На думку Ж.-Ж. Руссо, сильна держава – це держава, що відображає інтереси всього народу. І в такій державі суверенітет належить не суверену-монарху, а суверену-народу. І саме тому не тільки абсолютна монархія, але й верховна влада парламенту обмежує народний суверенітет: «народ вільний тільки під час виборів членів парламенту, як тільки вони обрані, він стає рабом» [5, с. 169].

Теорії Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет мали фундаментальне значення для науково-практичної парадигми, оскільки суверенітет народу детермінований із народовладдям. Ці ідеї були прогресивним явищем і значно випереджали свою епоху. Незважаючи на те, що його уявлення про народний суверенітет знайшли своє юридичне відображення тільки в якобінській Декларації прав люди-

ни і громадянина, а поняття «народ» та «загальна воля» в значенні, що надавав Руссо, не могли бути категоріями, які реально працюють у суспільстві, принцип народного суверенітету в різноманітних формах закріплено сьогодні в конституціях більшості держав світу, що підкреслює його демократичний характер. Так, Конституція України 1996 р., виражаючи суверенну волю народу (Преамбула Конституції), закріплює, що народ є єдиним джерелом влади і носієм суверенітету в Україні (ст. 5 Конституції України). При цьому встановлюється система гарантій забезпечення статусу народу як владного суверена за умови визнання та дії принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України), демократичної організації публічної влади, а також визнання, що людина є «найвищою соціальною цінністю» (ст. 3 Конституції України) [6]. Отже, простежується сутність конституції як прояву установчої влади українського народу в разі затвердження верховенства ліберально-демократичних цінностей.

Ще однією інтерпретацією теорії суверенітету стала концепція суверенітету нації. Формування концепції національного суверенітету, так само як і концепції суверенітету народного, пов'язано з періодом французьких революцій, але концепція національного суверенітету стала так званим класовим компромісом. Це відбулося через те, що у багатонаціональній державі проблема національного суверенітету полягає у співвідношенні влади народу та державної влади. це проблема не міжетнічних протиріч, а проблема відносин влади між пануючою верствою та народом. Ця панівна верства і розглядалась як нація, конституційована в державу. А отже, праві ті вчені, які розглядають теорію національного суверенітету як різновид теорії державного суверенітету [7, с. 31]. Як наслідок такої ідеології, французька Декларація прав людини та громадянина закріпила, що «джерелом суверенітету є нація». Це положення закріплювалось та розширювалось у Конституції Французької Республіки 1791 року: «Суверенітет належить нації: він є єдиним, неподільним, невідчужуваним та невід'ємним. Жодна частина народу, жодна особа не може привласнити собі його здійснення» [8, с. 190]. Так, першим наслідком сформованої під час революції політико-правової доктрини став закріплення на конституційному рівні національний суверенітет.

Водночас сучасні французькі юристи Демішель, М. Пікемаль вважають що термін «національний суверенітет» почали вживати для того, щоб уникнути такого терміну, як «народний суверенітет». «Якщо суверенітет належить народу, то всі громадяни у своїй сукупності володіють частиною цього суверенітету, що, безумовно, викликає необхідність існування загального виборчого права. Якщо ж сувереном є Нація – абстрактна юридична особа, існування якої не залежить від індивідів, що її складають, – то Нація може на власний розсуд довірити визначеному колу осіб право обирати національне представництво, інакше кажучи, стає юридично можливим уведення обмеженого виборчого права» [9, с. 9–10]. Отже, автори зазначають, що поняття «національний суверенітет» є теоретичним бар'єром проти загального виборчого права.

Досить влучним у зв'язку з цим є висловлювання М. Дюверже: «Теорія національного суверенітету точно відповідала прагненням ліберальної буржуазії, яка бажала отримати владу на виборах та у представництві для усунення аристократії і одночасно завадити народним масам використати право голосу, щоб взяти владу у свої руки» [9, с. 10]. Отже, національний суверенітет фактично слід розуміти як державну владу, що намагалася закріпитися у своїх економічних та політичних правах.

Другий етап генези ідей щодо обмеження державної трансгресивності, що є передумовою свавілля монарха,

пов'язаний із формуванням теоретичних моделей спеціальних стримуючих механізмів. Основним засобом обмеження державної влади традиційно вважають так звану «систему стримувань та противаг», що отримала своє теоретичне втілення у буржуазно-ліберальній доктрині. Зміст принципу поділу державної влади містить у собі ідеологічну, наукову й практичну складові. Як елемент ідеології він відіграє найважливішу роль у теорії демократії і правової держави; з наукового погляду принцип поділу державної влади є засобом пізнання об'єктивної державно-правової дійсності; у практичному плані поділ влади є одним із конституційних принципів організації діяльності державного механізму в демократичних державах.

Саме Дж. Локк обґрунтував відому, що стала класикою державно-правової культури, теорію поділу влади, яку слід розглядати як одне із фундаментальних положень доктрини конституціоналізму. У своїй теорії він поєднував законодавчу владу із судовою, зазначаючи, що «вона зобов'язана здійснювати правосуддя». «Законодавчий орган не може віддавати право видавати закони в будь-які інші руки». Отже, закріплювався принцип неприпустимості делегування повноважень. Крім законодавчої влади, затверджувалась необхідність існування влади, «яка б стежила за виконанням тих законів, що створені й залишаються чинними», тобто – виконавчої влади. Саме «законодавчу й виконавчу владу треба розділяти». У цьому питанні є один істотний аспект, а саме: чи повинні гілки влади бути рівні й відносно незалежні або ж має бути одна верховна влада? Дж. Локк називає «верховенство законодавчої влади» одним із «загальних постулатів теорії поділу влади», «незважаючи на порівняну самостійність інших влад й існуючі межі її діяльності» [10, с. 678]. «Доки існує правління, законодавча влада є верховною. Адже те, що може створювати закони для інших, повинно бути вищим за них <...>, законодавча влада, якщо необхідно, повинна бути верховною, і всі інші влади повинні їй підкорюватись» [3, с. 235]. Особливого значення набуває питання «Хто саме від імені народу чи держави реалізує суверенітет?». Англійський юрист та політичний діяч Дж. Остін убачає втілення суверенітету народу в парламенті, оскільки цей орган приймає закони (що мають загальнообов'язкову силу – *І.Г.*), опираючись на власну волю. Так виникла ідея законодавчого суверенітету, яка відображала систему «самоуправління народу через парламент», що була типовою для Англії 18–19 ст.

У ліберальній традиції загалом, починаючи з А. Токвіля, прийнято розглядати поділ державної влади як один з елементів більш загального принципу організації державної влади – принципу розосередження державної влади. До інших його елементів належить федералізм («поділ влади по вертикалі» – *І.Г.*), конституційний контроль (якщо вважається, що конституційна юрисдикція не входить у поділ влади «по горизонталі» – *І.Г.*), територіальну автономію та місцеве самоврядування, конституційно гарантовану парламентську опозицію, конституційно гарантовану автономію інститутів громадянського суспільства і навіть делегування державою частини своєї компетенції міжнародним організаціям [11]. Класична теорія поділу державної влади ґрунтується на тому, що є три гілки державної влади (законодавча, виконавча, судова), які вичерпують її функціональне призначення – публічно-владне забезпечення правової свободи, в основі них лежать однойменні «влади-функції». Причому ці гілки влади не тільки поділені, а й контролюють одна одну за допомогою стримувань та противаг [12]. Треба визнати, що функції державної влади взаємозалежні, отже, неможливо провести жорсткі межі між гілками державної влади, але при цьому необхідно визна-

чити повноваження, які належать до виняткової компетенції тієї чи іншої гілки влади. Рівновага влади зберігається завдяки ключовій складовій поділу державної влади – системі стримувань та противаг.

В основу сучасного розуміння теорії поділу влади покладено ідею єдності та цілісності державної влади, яка відображає органічний зв'язок теорії поділу державної влади із теорією народного суверенітету. Варто зазначити, що класичний ідеальний варіант поділу влади повною мірою ніколи не був втілений у життя, може йтися лише про більше або менше наближення до нього. У демократичних країнах утілюються різні моделі, механізми реалізації принципу поділу державної влади.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що своє філософсько-правове обґрунтування необхідність самообмеження державної влади отримала завдяки розвитку ліберальної політико-правової думки, де абсолютистська концепція суверенітету ідеологічно змінилася за двома напрямками: «зміна суб'єктів» та «обмеження суверенітету».

Перший напрямок формування ідеї обмеження трансгресивної сутності абсолютної державної влади пов'язаний зі зміною суб'єкта суверенної влади. Сутністю цих революційних поглядів стало «перекладання» суверенітету з монарха на таких суб'єктів політичної системи, як народ та нація. Відповідно, ідея державного суверенітету в її абсолютистському розумінні трансформується у вчення про народний та національний суверенітет.

Другий напрямок пов'язаний із формуванням концепції «стримувань та противаг», у межах якої стало можливим змодельовати різноманітні механізми контролю за державною владою та розмежувати владні повноваження.

Список використаної літератури:

1. Дж. Локк Избранные философские произведения в двух томах. Т.2 / Дж. Локк. – М. : Соцэкогиз, 1960. – 736 с.
2. Ryszka F. Rosgraniczenie wladzy politycznej//Elementy teorii polityki / F. Ryszka. – W-wa, 1989. – S. 16–73.
3. И.Ю. Козлихин История политических и правовых учений. Новое время: от Макиавелли до Канта. Курс лекций / И.Ю. Козлихин. – Изд. 2-е, доп. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2002 – 384 с.
4. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія / А.Р. Крусян. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 560 с.
5. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо – М. : «Канон-пресс», 1998. – 416 с.
6. Конституція України : Закони України // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30.
7. Дмитриев Ю.А. Суверенитет в науке конституционного права / Ю.А. Дмитриев, Ш.Б. Магомедов, А.Г. Пономарев. – М. : Манускрипт, 1998 – 107 с.
8. Сироткин В.Г. Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции 17–18 вв. / В.Г. Сироткин. – М. : Высшая школа, 1990. – 303 с.
9. Демишель А. Институты и власть во Франции / А. Демишель, Ф. Демишель, М. Пикемаль. – М. : «Прогресс», 1977.
10. Проблемы общей теории государства и права : Учебник для вузов / Под.общ. ред. академика РАН, д.ю.н. В.С. Нерсесянца. – М. : Из-во НОРМА, 2004. – 832 с.
11. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Л. Зидентоп ; Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2001. – 312 с.
12. Процюк І.В. Поділ державної влади: сутність і зміст / І.В. Процюк // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету / Сер. Юриспруденція. – 2015. – № 15. – Том.1 – С. 8–12.